

KOOS BOSMA

SHELTER CITY

PROTECTING CITIZENS AGAINST AIR RAIDS

Amsterdam (Amsterdam University Press.
Landscape and Heritage Series) 2012, 409 pp.,
ills. in zwart-wit, ISBN: 978 90 896 4211 0, € 52,95

Architectuur betreft het maken van open of gesloten ruimten, in gebouwen of gebouwencomplexen, maar gaat ook over het creëren van structuren om die veelzijdige vormen van ruimten een plaats te geven en met elkaar te kunnen verbinden. Stedenbouwkundige structuren en infrastructuur in brede zin zijn binnen de architectuur van belang geworden, ook in historisch perspectief. We gaan er doorgaans van uit dat je architectuur kunt zien, tenzij een project niet verder is gekomen dan de tekenafel. Maar dit boek van Koos Bosma gaat over architectuur die voor een groot deel niet zichtbaar was, omdat het om ondergrondse ruimten gaat. Waar huizen vanouds beschutting bieden tegen weersinvloeden, gaat het in *Shelter City* om constructies die bedoeld waren om mensen te beschermen tegen oorlogsgeweld, en dan met name luchtaanvallen. In 2006 publiceerde Bosma al *Schuilstad. Bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen*. Met deze in 2012 verschenen Engelstalige editie wordt de studie ook aan een internationaal lezerspubliek gepresenteerd.

De voornaamste aandacht gaat in het boek uit naar constructies en de plannen daarvoor uit de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw, waarbij Groot-Brittannië, Duitsland en Nederland worden besproken. Bunkers staan hierbij voorop, door Bosma beschreven als een overlevingssysteem dat min of meer bestand was (of zou moeten zijn) tegen bommen en ander wapentuig, en dat bovendien deel uitmaakte van een systeem dat Shelter City genoemd wordt en dat

ontworpen was als onmisbare schakel in het geheel van maatregelen zoals onder meer waarschuwings-sirenes bij luchtaanvallen, verduisteringsgordijnen en voedselvoorraden. In hoofdstuk 1 wordt de opmaat daartoe besproken, waarbij de mogelijke soorten bouwwerken ter bescherming boven de grond en onder de grond worden voorgesteld. Nadere uitwerking volgt in de overige hoofdstukken. De vergelijking tussen de drie genoemde landen wordt geanalyseerd en behandeld in de hoofdstukken 2, 3 en 4, waarna de fysieke maatregelen in Nederland gedurende de Duitse bezetting aan de orde komen in de hoofdstukken 5, 6 en 7. Het voorlaatste hoofdstuk 8 is gewijd aan de maatregelen gedurende de periode van de Koude Oorlog. Hoofdstuk 9 is het slothoofdstuk, waarin overwegingen worden behandeld omtrent het karakter als erfgoed dat de overblijfselen van deze bouwwerken en constructies kan omgeven; het was dit erfgoedvraagstuk dat Koos Bosma heeft aangezet deze architectuur te bestuderen. De auteur eindigt daarbij met een pleidooi om bunkers en andere gebouwde schuilplaatsen te bewaren als erfgoed, omdat ze immers deel zijn gaan uitmaken van de geschiedenis van de gebouwde omgeving. De situatie in Nederland wordt geanalyseerd in vergelijking met Duitsland en Groot-Brittannië. In de jaren dertig werd ook in Nederland het gevaar van luchtaanvallen onderkend, waaruit maatregelen voortvloeiden, die tijdens de Duitse bezetting door de Duitse autoriteiten werden voortgezet, terwijl het niet-bezette Groot-Brittannië zich eveneens

moest beschermen tegen luchtaanvallen. Ook de manier waarop de communicatiestructuren van de Duitse bezetters in Nederland werden beschermd, wordt in het boek behandeld. Middels archief- en literatuuronderzoek, en met behulp van afbeeldingen wordt een stevige basis gelegd voor de tekst van deze fascinerende studie.

Was de Eerste Wereldoorlog een nieuwe oorlog in termen van aantallen slachtoffers, het massale gebruik van effectievere wapens en bommen, in de Tweede Wereldoorlog bleken de mate van nauwkeurigheid en de hoeveelheid bommen opnieuw van een geheel andere orde. De Spaanse Burgeroorlog was daarvan al een voorbode; hier werden ook brandbommen op grote schaal ingezet. Een andere wezenlijke verandering in oorlogvoering was het verschijnsel van het tweede front. Waar met elkaar strijdende militairen een front vormden om grondgebied te veroveren dan wel te verdedigen, kon door vliegtuigen een ander front gecreëerd worden, verder achter de eerste frontlijn. Dit leverde een nieuwe en heel andere vorm van bedreiging en van oorlogvoering op dan men tot dat moment had gekend.

In de loop van de jaren dertig van de vorige eeuw werden in Groot-Brittannië en Duitsland schuilplaatsen ontworpen om mensen ondergronds of bovengronds te kunnen beschermen, maar ook om bestuurlijke en militaire organisaties te herbergen en te laten functioneren. Het Duitse zenuwcentrum van de nieuwe manier van oorlogvoering werd Zossen, een ondergronds commando- en communicatiecentrum, dat vanaf 1936 werd gebouwd nabij Berlijn. Maar zoals Albert Speer hierover opmerkte, hadden de directe communicatielijnen ook een onbedoeld neveneffect. Doordat Hitler direct contact kon hebben met alle frontdivisies, werd de bevelhebbers hierdoor juist de mogelijkheid ontnomen om zelfstandig actie te ondernemen. De vergelijking van de situatie in de drie landen Groot-Brittannië, Duitsland en Nederland is op verschillende punten interessant. De bescherming van de burgerbevolking werd in Nederland lange tijd niet gezien als een taak van de overheid, maar als een particuliere aangelegenheid. In 1940 leverde inspectie een treurig beeld op van de maatregelen: waar van de grote steden Rotterdam 13,2 procent van de bevolking een schuilplaats kon bieden, gold dat in Den Haag voor slechts 3 procent. De Britse maatregelen waren van een andere orde, omdat de bescherming van de burgers uitdrukkelijk wel heeft geleid tot vergaande maatregelen.

Hoewel men zich in verschillende Europese landen al in de jaren dertig bewust werd van de dreiging vanuit de lucht door grootschalige bombardementen, was het nauwelijks mogelijk om de gevolgen van dergelijke aanvallen behoorlijk te voorspellen. In Duitsland leidden geallieerde bombardementen op steden als Hamburg en Berlijn tot grootschalige bunkerprojecten, bedoeld om zowel strategische en militaire centra te

beschermen, alsook burgers een veilig onderkomen te bieden. Dat waren voor een belangrijk deel enorme bovengrondse bouwwerken van beton, terwijl voor de leiding van het Derde Rijk verschillende grote ondergrondse bunkersystemen werden gebouwd, zoals de bekende Führerbunker in Berlijn. Groot-Brittannië kreeg spoedig na de Duitse verovering van Nederland, België en Frankrijk te maken met luchtaanvallen, waarbij ondanks de maatregelen veel slachtoffers vielen. Maar in het voorjaar van 1941 verschoof de Duitse aandacht vooral naar het oostfront, waarna de luchtaanvallen op Engeland grotendeels voorbij waren. Door de grootschaligheid van de geallieerde luchtaanvallen op Duitse steden vielen waarschijnlijk rond 500.000 doden onder de Duitse bevolking; tegen dit oorlogsgeweld waren de ondergrondse schuilkelders wat capaciteit betreft niet opgewassen. Met de vergelijking van de Britse, Duitse en Nederlandse situatie gedurende de oorlogsjaren maakt Bosma duidelijk dat in ons land de situatie voor een deel verschilde van die in beide andere landen. De maatregelen op zichzelf waren weliswaar vergelijkbaar, maar de Duitse bezetters bemoeiden zich nadrukkelijk met de plannen, niet in de laatste plaats om voorrang te geven aan bescherming van militaire en industriële complexen.

In Nederland hadden geallieerde bombardementen tot gevolg dat in het westen delen van steden, vooral in en om Den Haag, ontruimd werden om een onderdeel van de Atlantikwall te bouwen. De Duitse rijkscommissaris Seyss-Inquart kreeg dan ook een onderkomen dieper het land in, in Apeldoorn, waar bovendien een bunker voor hem werd gebouwd, nadat hij tot dan toe op Clingendael had gewoond. In hoofdstuk 6 en 7 komt dit uitvoerig ter sprake, maar de titel van beide hoofdstukken ('Seyss-Inquart as a Patron of Architecture' en met als ondertitels 'The Architecture of Communications' en 'The Hague as Shelter City') komt desondanks onvoldoende uit de verf. De afdeling Siedlung und Bauten was de voornaamste organisatie voor dergelijke bouwactiviteiten, maar de rol en eventuele inbreng van de rijkscommissaris bij deze projecten is niet steeds duidelijk. Wel slaagde Seyss-Inquart erin om bij de bouw van de defensiesystemen aan de kust de Organisation Todt buitenspel te zetten en het werk door zijn afdeling Siedlung und Bauten te laten uitvoeren. Bunkerbouw en woningbouw kwamen bij elkaar in een nieuwe wijk die in Heerlen werd gebouwd voor Duitse mijnwerkers.

De lijn in het boek is niet steeds consequent te volgen, de hoofdstukken kunnen daarentegen juist heel goed los van elkaar worden gelezen. Een ietwat andere opzet van het boek als bundel van afzonderlijke teksten zou de inhoud van de verschillende hoofdstukken mogelijk beter naar voren hebben gebracht. In de twee laatste hoofdstukken wordt weliswaar het thema van de *shelter city* gevolgd, maar ze vallen uit de toon doordat in tegenstelling tot de rest van het boek niet meer

de Tweede Wereldoorlog centraal staat. De verbinding met de voorgaande hoofdstukken ontbreekt daardoor grotendeels. Dat het idee van een *shelter city* met deze twee hoofdstukken gevolgd wordt totdat het als concept uit beeld verdween, kan dit probleem niet helemaal verhelpen. Daarmee komt ook aan het einde van het boek eveneens het ontbreken van een conclusie scherp naar voren; andermaal lijkt hiermee het zelfstandige karakter van de afzonderlijke hoofdstukken onderstreept te worden. Door het thema en de grote hoeveelheid materiaal die in het boek worden behandeld is het zeer de moeite waard, want een dergelijke studie waarbij de situatie in Nederland vergeleken wordt met die in Duitsland en Engeland bestond nog niet. Grote verdienste daarvan is zeker ook dat hier-

mee een volkomen ander soort architectuur onder de aandacht komt, zoals op een wat andere manier Jean-Louis Cohen dat ook heeft gedaan met zijn *Architecture in Uniform*. Cohen onderzoekt daarin de heel uiteenlopende gevolgen in de ontwerp- en bouwpraktijk van de oorlogvoering: van woningbouw en de creatie van fabrieken voor verschillende soorten oorlogstuig tot bunkers en concentratiekampen. Tot slot moet het beeldmateriaal genoemd worden, omdat historisch fotomateriaal samen met recente documentaire foto's en bouwtekeningen en schema's een fascinerende blik gunnen in dit type bronnenmateriaal dat voor een belangrijk deel haast even onbekend was als de behandelde schuilplaatsen zelf.

LEX BOSMAN

K. EMMENS, MET BIJDRAGEN VAN E. DEN HARTOG
EN C. DE BOER-VAN HOOGEVEST

DE ST.-JORISKERK IN AMERSFOORT EEN MIDDELEEUWSE KERK VOOR STAD EN KAPITTEL

Amersfoort (Bekking & Blitz) 2012, 303 p., ill. in kl.,
ISBN 978 9061 094 593, € 24,90

De laatste jaren is er naar aanleiding van grootscheepse restauratieprojecten een hele reeks van publicaties over de grote stadskerken in Nederland verschenen. Te denken valt aan het boek over de Sint-Jan in 's-Hertogenbosch (2010), de Sint-Pieter in Leiden (2011) en de Eusebius in Arnhem (2013). Deze boeken vormen een weerslag van het bouwhistorisch onderzoek dat gepaard ging met de restauraties. Het boek over de Sint-Joriskerk in Amersfoort behoort in zekere zin ook tot dit rijtje monografieën. De uitgave volgt op een eerder

boek van Karel Emmens over de kerk uit 1998. Onderzoek tijdens de restauratie van 2009 tot 2011 leverde echter zo veel nieuwe gegevens op dat besloten werd tot een grotendeels herziene editie. Het resulteerde onder andere in nieuwe hoofdstukken over houtconstructies en vicarie- en altaarstichtingen. Daarnaast werden de kunsthistorici Elizabeth den Hartog en Carien de Boer-van Hoogevest gevraagd om een nieuwe bijdrage over bouwsculptuur en de laatste restauratie te leveren.